

ОЛЯ ГНАТЮК

ВІЙНА У ВІЙНІ. УПА І АК БЕЗ ВОЗВЕЛИЧЕННЯ І ПАПЛЮЖЕННЯ

Протягом останніх років доволі часто використовувалося словосполучення «українсько-польське примирення». Особисто відчуваю певну девальвацію — не самого поняття, глибоко закоріненого у християнській культурі, а конкретного слововжитку і практики. Це нагадує мені ритуал без акту віри.

Останнім часом з'являються публікації на тему українсько-польських відносин. Напевно можна стверджувати, що без таких книжок, без вивчення цих сторінок, без належного вшанування пам'яті жертв цього конфлікту важко було б говорити про діалог та порозуміння. Тут слід сказати про Гжегожа Мотику — дослідника історії українсько-польського протистояння середини 40-х років минулого століття. Його книжка *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła* («Від Волинської різні до акції “Вісла”») (2011), присвячена одній з найболючіших сторінок української та польської історії, дозволяє глибше збагнути причини й динаміку протистояння під час Другої світової війни. Вона допомагає також зрозуміти, у чому полягає конфлікт пам'яті.

Поява нової книжки науковця збіглася в часі з вибором його до колегії (правління) Інституту національної пам'яті Польщі. І книжку, і факт обрання членом ради Інституту можна вважати підсумком дотеперішньої дослідницької роботи і публічної активності польського історика.

В Україні, незважаючи на відсутність видань Гжегожа Мотики, його ім'я відоме багатьом із тих, хто цікавиться

1945-й: переговори між українськими та польськими антикомуністичними повстанцями в селі Руда Ружанецька на Люблінщині

українсько-польськими взаєминами та історією Другої світової війни.

Уже перша книжка цього автора *Pani i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945—1947* («Пани і різуні. Співпраця АК-WiN та УПА 1945—0947») (1997, у співавторстві з Рафалом Внучком), присвячена співпраці українського й польського антикомуністичного підпілля, у Польщі викликала жваву, почасти різку реакцію. І так уже повелося: протягом подальших п'ятнадцяти років жодна наступна публікація Гжегожа Мотики не була обділена увагою.

Гжегож Мотика — польський дослідник, якого частина польських правих сил рбзглядає як українського націоналіста, натомість українські праві, тобто їхні безпосередні опоненти, вважають польським шовіністом

Як дослідник і публічний інтелектуал Гжегож Мотика у великій пошані серед істориків. Натомість ширшу публіку менше цікавить точність висловлювань чи об'єктивізм досліджень, а більше те, наскільки вони відповідають стереотипам масової свідомості. Інакше кажучи, чи співпадають вони з парадигмами, прийнятими в тих чи інших інтерпретаційних спільнотах. Тим самим слід пояснювати позірний парадокс: коли частина польських правих вважає цього дослідника українським націоналістом, їхні прями опоненти, українські праві, трактують його як польського шовініста. Ці крайні оцінки не лише вказують на відсутність зваженого погляду тої чи іншої групи, але й — опосередковано — доводять стійкі позиції

вченого, який намагається писати про найскладніші проблеми sine ira et studio.

Публікації Гжегожа Мотики руйнують міти, що обгрунтують підвалини цих спільнот: з одного боку — міт про УПА як винятково героїчну національно-визвольну організацію, без якої не виникло б української незалежності, з іншого — міт про злочини УПА, порівняно з якими бліднуть нацистські та комуністичні.

На прикладі сприйняття в Польщі книжки «Пани і різуні...» яскраво видно, яку бурхливу реакцію викликає будь-яке посягання на цілісність певного міту. Само поєднання української та польської підпільних формацій, себто УПА та WiN (аббревіатура від повної назви Wolność і Niezawistość («Свобода і Незалежність»)) — підпільної антикомуністичної організації, заснованої після формального розпуску Армії Крайової, викликало різке несприйняття в частини так званих кресових середовищ.

Факт військово-тактичної співпраці УПА та WiN суперечив чорно-білій версії історії, де чітко розподілено ролі «героїв» та «бандитів» і де за визначенням співпраця між ними неможлива.

Ба більше — книжка підважувала основи поширеної інтерпретаційної схеми найновішої історії. Адже солдати Армії Крайової чи учасники антикомуністичного підпілля були незламними лицарями свободи в очах інтерпретаційної спільноти значно ширшої, ніж кресов'яки. Умовно можна цю спільноту назвати антикомуністичною.

Комуністична пропаганда протягом багатьох десятиліть намагалася зогидити образ антикомуністичного підпілля, зокрема АК та WiN. Ці зусилля віддзеркалює вислів пропаганди ПНР «zapłuty karzeł reakcji» (себто «плюгавий гном реакції»), порівняно з яким ярлик «наймиты международной буржуазии» видається надзвичайно елегантним.

Польські патріоти відкидали спроби нав'язати комуністичну версію найновішої історії та спотворення ролі польської участі в Другій світовій війні. Відповідно до схеми, породженої

Факт військово-тактичної співпраці УПА з польською підпільною антикомуністичною організацією WiN руйнував стереотипну версію історії з поверховим розподілом на «героїв» та «бандитів», які жодним чином не могли узгоджувати свої дії

¹ У статті збережено авторський правопис. За сучасною орфографією — міф.

протистоянням, в еміграційних та позацензурних виданнях, а також у родинних переказах солдати АК виступали як герої, єдині носії польського патріотизму, що протиставилися двом тоталітарним режимам.

На східних землях Речі Посполитої вони змушені були боротися ще на одному фронті — українському. Так творилася легенда АК.

За ситуації, коли протистояння між комуністами та антикомуністами трактується однобічно, можна очікувати або возвеличення, або паплюження, як це відбувалося в Польщі після 1956 року — йдеться про замовчування реальних масштабів спротиву польського суспільства та ролі АК під час німецької окупації

Зрозуміло, що протистояння поміж комуністами та антикомуністами не залишало місця для відтінків. Іншими словами, можливе було або возвеличення, або паплюження (після 1956 року — замовчування справжніх масштабів спротиву польського суспільства та ролі АК під час гітлерівської окупації).

Схема «або — або» не допускає іншої схеми — «і — і», притаманної дослідникові, а не агіографові чи політрукові.

Після повернення незалежності 1989 року ця героїчна візія стала домінуючою. Нарешті, по півстолітті шельмування, а в кращому разі замовчування, АК, Польська підпільна держава та антикомуністичне підпілля посіли належне й офіційне місце.

Трохи згодом стали з'являтися дослідження, у яких було висвітлено різні аспекти й різні прояви діяльності АК. На сторінках преси почалося обговорення і темних сторінок польської історії. Зазвичай це пов'язують із появою книжки *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka* («Сусіди: Історія знищення єврейського містечка») (2000) Яна Гросса, присвяченої знищенню євреїв у Єдвабному, що здійснили нацисти руками польських сусідів.

Варто, однак, пам'ятати, що критичне переосмислення найновішої польської історії, і то не лише за кордоном, відбувалося й раніше. Досить згадати позацензурне видання відомого есею Яна Юзефа Ліпського *Dwie ojczyzny — dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków* («Дві батьківщини — два патріотизми. Міркування про національну мегаломанію та ксенофобію поляків») (1981) — маніфест незгоди на замовчування темних сторінок.

Повернімося до найновішої книжки Гжегожа Мотики: вона, як і попередні його публікації, викликає гостру

реакцію частини правих у Польщі. Це адресована до широкого читача праця, у якій підсумовано дослідницький доробок останніх 15 років, тому в ній слід шукати не так нових тез чи фактів (їх викладено в кількох попередніх виданнях), як нових підходів. Загалом, ця книжка — зіставлення знайдених дослідниками фактів із розповсюдженими уявленнями.

Пропонований огляд зосереджує увагу на тих мітах масової свідомості, які руйнує книжка польського дослідника. Я навмисне не приписую їм «національної приналежності», позаяк гадаю, що не вони мають бути основою польської чи української історіографії чи історичної освіти.

І польські, і українські історики здатні вийти поза цю схему. Численні дослідження, зокрема й обговорювана книжка, є для цього найкращим доказом.

Міт перший: масова українська диверсія проти польської держави у вересні 1939 року

У багатьох спогадах та підручникових виданнях акцентовано увагу на масових антипольських виступах українців у Східній Галичині й на Волині та проявах з боку українців нелояльності чи відвертої радості з розвалу польської держави.

Гжегож Мотика ретельно описує поодинокі акції боївок ОУН та контракції з боку польського війська й поліції в середині вересня 1939 року.

Напади почастишали після вторгнення Червоної армії, до чого прямо закликала радянське керівництво, розкидаючи летючки із закликом до солдатів убивати офіцерів, а до селян — «бити панів».

Після того як «советська» пропаганда відсурмила перемогу над «панською Польщею», вона нав'язала цю радість «поневоленним», яких було визволено.

Відомий афоризм Станіслава Людкевича «нас визволили, і нема на те ради» свідчить, однак, про, м'яко кажучи, стриману реакцію української інтелігенції.

Гжегож Мотика подає детальні описи тих поодиноких акцій боївок ОУН та контракцій польського війська й поліції, що відбувалися у вересні 1939 року

Шойно «советська» пропаганда оголосила про перемогу над «панською Польщею», розпочалося нав'язування «поневоленним» радості з приводу їхнього визволення

Гжегож Мотика заохочує читача до того, щоб спробувати побачити ці події у відповідних пропорціях. Адже в польській армії воювали проти окупантів близько 200 тисяч українців і білорусів, тоді як в антипольських акціях було задіяно не більше ніж кільканадцять тисяч чоловік.

Міт другий: «Кому в СРСР жить хорошо?»

«Советські» репресії, що тривали в 1939—1941 роках, зачепили багатьох, на кому НКВД поставив тавро «неблагонадёжный», і національне походження не мало тут особливого значення

Гжегож Мотика показує, що «советські» репресії 1939—1941 років стосувалися усіх «неблагонадёжных» (з точки зору НКВД), незалежно від їхнього національного походження.

Депортації та репресії щодо колишніх громадян Речі Посполитої мали свою динаміку: на початку охоплювали переважно поляків, потім українців, у черговій хвилі — євреїв.

Водночас влада успішно застосовувала принцип «поділяй і владарюй», створюючи у кожній національній групі враження, що саме вона підлягає найжорстокішим переслідуванням, тоді як іншу групу влада фаворизує.

Міт третій: відновлення Української Держави

Після початку німецько-радянської війни похідні групи ОУН(б) ішли вслід за вермахтом і захопили владу в багатьох місцевостях.

До Львова разом із вермахтом прибув батальйон «Нахтігаль». Слідом за ними до міста прибула також спеціальна група ОУН(б) на чолі з Ярославом Стецьком. 30 червня 1941 року у Львові було проголошено «Акт відновлення Української Держави».

Сьогодні в правих колах цю подію подають як прояв прагнення до незалежності. Чи справді не думали підпорядкуватися німецькій владі автори цієї заяви, які назвали себе урядом?

«Новопостаюча Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під

проводом свого Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі...»

Гжегож Мотика наводить також лист Стецька до дуче Беніто Муссоліні, у якому йдеться про «українську державу на території, звільненій від московсько-жидівської комуни».

Після 1944 року ці слова різко псували імідж організації, тож їх потрібно було прибрати з опублікованого згодом документа ОУН.

Дослідник зазначає відсутність доказів того, що саме керівництво ОУН організувало погроми євреїв на зламі червня та липня 1941 року. Але й наголошує на достовірності свідчень про те, що організована ОУН(б) міліція за підтримки населення брала участь в антиєврейських акціях.

Документально підтверджено також, що під час засідання Ради старшин ОУН 19 липня 1941 року схвально сприйнято німецьку політику щодо єврейського населення.

Міт четвертий: роль митрополита Андрея Шептицького

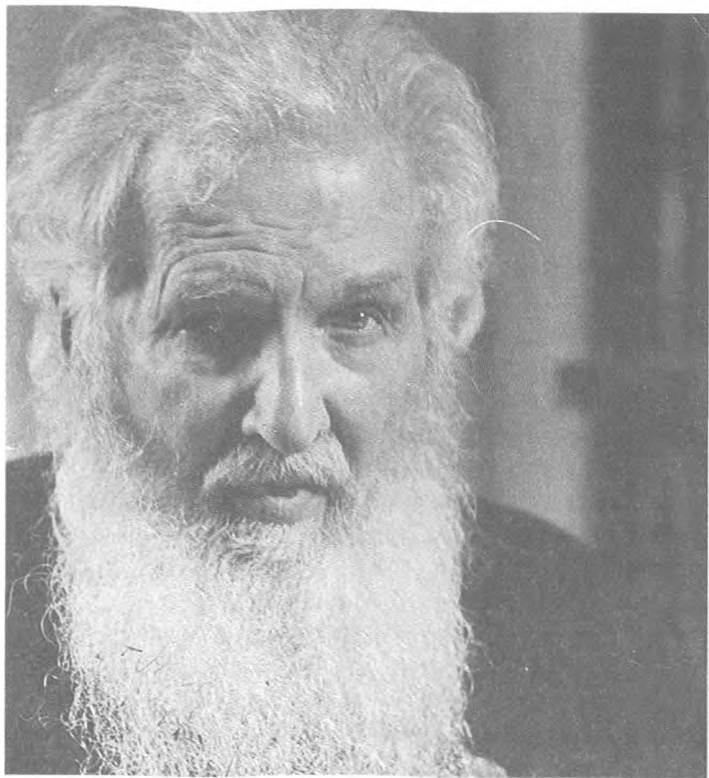
Закорінений советською пропагандою міт про митрополита Андрея Шептицького як гітлерівського колаборанта мав чітко визначену мету — скомпрометувати Главу Української греко-католицької церкви і тим самим виправдати насильницьку ліквідацію УГКЦ.

Доволі часто митрополита звинувачують також у відповідальності за масові насильства націоналістів проти польського та єврейського населення.

Книжка Мотики спростовує ці тези. Історик зазначає не тільки відомі факти: урятування у своїй резиденції та в декількох монастирях понад 300 євреїв, зокрема рабина Давида Кагане, сина рабина Курта Левіна, а також Адама Данієля Ротфельда.

Дослідник зосереджує увагу на посланнях до вірних, зокрема відомому «Не вбивай» від 21 листопада 1942 року, та листуванні митрополита, адресованому Папі Пієві XII, у якому детально описано методи «остаточного рішення».

Як стверджує Гжегож Мотика, наразі немає доказів того, що керівництво ОУН причетне до організації погромів євреїв у червні — липні 1941 року. Однак окремі документи свідчать, що засідання Ради старшин ОУН 19 липня 1941 року схвалило політику гітлерівців щодо єврейського населення

Митрополит Андрей
Шептицький

Історик розглядає також відносини митрополита з націоналістичним підпіллям і радянською владою.

Мотика аналізує розходження поміж львівським римо-католицьким архієпископом Болеславом Твардовським та Митрополитом Андреем Шептицьким у трактуванні масового насильства в українсько-польських взаєминах.

Дослідник, спираючись на листування двох ієрархів та послання до мирян, доходить висновку, що митрополит засуджував як керівництво, так і бійців ОУН(б) за насильство як метод боротьби, що викликало серед них відповідну негативну реакцію.

Водночас митрополит Шептицький, розуміючи, що одностороннє засудження насильства може бути використане

Митрополит Андрей Шептицький засуджував керівництво та бійців ОУН(б) за використання насильства як методу боротьби

в боротьбі з українським прагненням до незалежності, прямо не засудив антипольської акції.

В очікуваннях ОУН було «визнання права української нації на панування на Західно-Українських Землях», а також наміри «поборювати шовіністичні настрої поляків»

Міт п'ятий: загибель львівських професорів

Розстріл львівських професорів 4 липня 1941 року в масовій польській свідомості приписується батальйону «Нахтігаль», очолюваному Романом Шухевичем. Історики давно встановили, що виконавцем була айнзацгрупа СС, а за наказ відповідав гауптштурмфюрер Крюгер.

Міти масової свідомості, однак, живучі. Вони ґрунтуються на узагальненні певних фактів, себто убивстві кількості поляків, вчиненому українською міліцією.

Гжегож Мотика наводить інструкцію ОУН(б), де прямо йдеться про знищення польської інтелігенції.

Міт шостий: фатум в українсько-польських взаєминах

Хоча протягом 1942 року велися переговори між польським та українським підпіллям, та внаслідок непримиренної позиції обох сторін вони не увінчалися бодай тактичним порозумінням. І для однієї, і для іншої сторони, як зазначає Гжегож Мотика, принциповим було визнання прав на одну й ту ж територію.

ОУН очікувала «визнання права української нації на панування на Західно-Українських Землях» і передбачувала «поборювати шовіністичні настрої поляків», себто їхнє прагнення до відновлення держави в довоєнних межах.

Керівники польського підпілля, а також уряду не допускали будь-яких поступок у справі кордонів, у крашому разі пропонували українцям певну автономію.

І заява польського еміграційного уряду від 31 березня 1943 року, і документи ОУН 1942—1943 років не залишають сумнівів: жодна зі сторін, попри вкрай несприятливі для

обох народів умови, не здатна була на порозуміння. Таку позицію історики виправдовують «суспільними настроями» поляків чи українців.

Історія не знає умовного способу, тому й Гжегож Мотика не ставить запитання, чи 1942 року був шанс запобігти трагедії. Проте його аналіз позицій обох сторін наводить читача на думку про відповідальність лідерів обох підпільних рухів та керівників польського еміграційного уряду за подальший розвиток подій.

Сьомий: міт героїчного початку

В історіографії прийнято вважати атаку на німецький постерунок у Володимирці 7—8 лютого 1943 року за першу акцію бандерівських партизанів, яка, мовляв, засвідчила, що «ОУН(б) очолила боротьбу з ворогом».

Поляки, які сподівалися врятуватися і хотіли помститися, ставали радянськими партизанами, що воювали не тільки проти гітлерівців, але й проти УПА

Польський історик доводить, що акція звільнення діяча ОУН мала своє продовження ранком наступного дня, коли її учасники зупинилися на постій. Після допиту полонених убили також близько півтораєста мешканців польського села Парослі (Сарненського району, тепер — Рівненщина).

Загибель польського цивільного населення в цій акції кидає тінь на героїчний міт початку.

Міт восьмий: боротьба УПА з поляками як гітлерівськими та совєтськими колаборантами

На зламі 1942 та 1943 років, себто, після завершення першого етапу *Endlösung* — остаточного вирішення єврейського питання — із німецьких поліцейних відділів, які були допоміжними для айнзацгруп, масово дезертирували українці. Вони перейшли до УПА.

Згідно з принципом «поділяй і владарюй», німці замінили їх поляками. Дезертирство українців, як стверджує історик,

набуло поширення після арештів та розстрілів українських поліціантів німцями.

Найімовірніше, це було наслідком вдалої провокації радянської розвідки, яка підсунула німцям матеріали про причетність поліціантів до українського підпілля. Водночас від пізньої осені 1942 року в цивільній адміністрації почали переважати службовці польської національності.

Відділи поліції брали участь у «відплатних акціях» за поодинокі випадки атак українських партизанів на німців та незліченні випадки знищення польських сіл та колоній.

Польські утікачі із сільських місцевостей, винищуваних УПА, опинялися зазвичай у тих містечках, де стаціонаували німецькі відділи, або там, де перебували радянські партизани.

Дмитро Клячківський — «Клим Савур», який несе безпосередню відповідальність за Волинську трагедію — знищення близько 60 тисяч осіб (із них 32 тисячі — відомі прізвища) цивільного населення, у відозві з травня 1943 року всю вину за загострення взаємин на Волині перекинув на поляків, які нібито масово вступали на службу до німецької поліції та шукали захисту «під німецькими крилами».

Поляки, втікаючи від неминучої загибелі та прагнучи помсти, вступали також у лави радянських партизанів, які поборювали не лише німців, але й УПА. Атакували також деякі українські села.

1944-го, після приходу Червоної армії, намагаючись хоч якось протистояти етнічній чистці в Галичині, поляки вступали також в «Істрєбітельніє батальйони».

Усе це стало підставою для зображення в пропаганді ОУН поляків як німецьких і советських колаборантів.

Міт дев'ятий: Волинь — помста за Холмщину?

З весни 1942 року німці проводили пацифікаційні акції на території люблінського та волинського воєводств, спрямовані проти комуністичних партизанів та єврейських утікачів.

У травні 1943 року, тобто після перших масових убивств польських цивільних бійцями ОУН(б), розпочалися польські виступи проти українців, яких на той час німецькі окупанти переселяли на місця виселених поляків

ОУН(б), починаючи від 1944 року, намагалася наповнити сенсом антипольську акцію на Волині, презентуючи її як помсту за події на Холмщині (ширше — у Люблінському воєводстві), коли відбулося масове знищення українців

Комуністична влада, яка вдалася до масового насильницького переселення, мала за мету цілковиту асиміляцію українців

Від травня 1943 року, а отже, за три місяці після перших масових убивств польського цивільного населення, вчинених бійцями ОУН(б), почалися польські акції, спрямовані проти тих українців, яких німці по-насильницькому переселяли на місце виселених поляків. Проте в брошурах ОУН цілковиту відповідальність і за перше, і за друге покладено на поляків.

З 1944 року ОУН(б) почала представляти свою антипольську акцію на Волині як відплату за знищення українців на Холмщині чи — ширше — у Люблінському воєводстві. У таку версію подій вірили не тільки пересічні українці в Галичині, на Холмщині та Волині, але й митрополит Андрей Шептицький та комуніст Ярослав Галан.

Польський історик припускає, що це результат колективної ілюзії, подібної до тієї, якій піддалися мешканці Варшави, котрі були переконані, що суттєву роль у придушенні Варшавського повстання 1944 року зіграла дивізія СС «Галичина».

Міт десятиї: Акція «Вісла» як болісна необхідність

Пропаганда ПНР представляла акцію «Вісла» — насильницьке переселення близько 150 тисяч українців із теренів уздовж східного та південно-східного кордону (від Тересполья до Криниці) — як гуманітарну акцію, яка мала на меті порятунок цивільного населення від лиходіїв, та водночас нібито єдиний засіб установлення порядку на цих землях.

Гжегож Мотика вказує на документи, які є прямим доказом справжньої мети комуністичної влади — цілковитої асиміляції українців (детально про це історик писав у попередніх книжках *Tak było w Bieszczadach* («Так було в Бещадах») та *W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad* («Навколо “Заграв у Бещадах”. Нариси з найновішої історії польських Бескидів»)).

Доволі розповсюдженою в польському суспільстві була думка, що переселенці отримали вигоди внаслідок цієї акції, мовляв, вони потрапили у кращі цивілізаційні умови.

Така версія подій домінувала не тільки в підцензурних виданнях, але й у масовій свідомості поляків. Історик зазначає, що, засудивши 3 серпня 1990 року акцію «Вісла», Сенат уже незалежної Польщі пішов проти течії та в цьому акті проявив неабияку відвагу.

Зрозуміло, що представити вичерпний перелік мітів, які розвінчує Гжегож Мотика, в короткому огляді немає можливості. Тому я зосередила увагу на найтривкіших, які побутують і досі, хоча нібито всохло їхнє джерело — комуністична чи націоналістична пропаганда. Це, однак, не означає, що їх не підживлюють інші джерела.

Цінність цієї книжки, однак, не лише в розвінчуванні мітів, а насамперед у детальній, скрупульозній реконструкції подій українсько-польського конфлікту та у зважених оцінках. Її варто читати в контексті присвячених цій темі книжок інших істориків, зокрема Ігора Ільюшина «Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні» (2009), чи в ширшому контексті, у якому розглядає цю проблематику Тімоті Снайдер у «Кривавих землях» (2010).

Пам'ять про політичний терор, спрямований проти державних діячів II Речі Посполитої, поляки беруть і принагідно нагадують українцям про окремі наслідки діяльності бандерівців